

UNUDULMAZ BİR AD VAR

MƏHƏMMƏD SADIQ BƏY AĞABƏYZADƏ - GENERAL-MAYOR, NAZİR MÜAVİNİ, ŞƏRQŞÜNAS ALİM

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu dəyərli şəxsiyyətlərin itirilməsi, görkəmli ziyalıların ölkədən getməsi, mühacir həyatı yaşamağa məhkum edilməsi demək idi. Belə görkəmli ziyalılarından biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Daxili İşlər Nazirinin müavini işləmiş Məhəmməd Sadiq İsmayıl bəy oğlu Ağabəyzadədir.

“İsmayıl bəy Ağabəyov Əli bəy Hüseyinzadənin əmisidir. Məkkədə dünyasını dəyişmiş İsmayıl bəyin övladları, yəni Əli bəyin əmisi uşaqları - Sadiqpaşa, Həzrət bəy, Badam xanım və Rəhim bəydir...”

Əli bəyin ən yaxın dost və silahdaşlarından olan Sadiq Paşa məşhur general, şərqsünas Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadədir” (Azər Turan. “Əli bəy Hüseyinzadə”, səh. 210).

Məhəmməd Sadiq bəy (bəzi sənədlərdə Sadiq bəy, Sadiq Paşa, Məmmədsadiq) Ağabəyzadə (Ağabəyov) 1865-ci il mart ayının 15-də Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında anadan olmuşdur. Əslən Salyanın məşhur Ağabəylilər nəslindəndi.

TÜRKÜSTANDA HƏRBİ XİDMƏT

M.S.Ağabəyzadə 1883-cü ildə Bakı realni məktəbini əla qiymətlərlə bitirir. Elə həmin il də Peterburq şəhərindəki II Konstantinov hərbi məktəbinə daxil olur, daha sonra Mixaylov Topçular məktəbinə köçürülür. Məktəbi əla qiymətlərlə başa vuran Məhəmməd Sadiq bəy 1886-cı ildə Qafqazda Qars-Aleksandropol qalasında podporuçik (çar ordusunda rütbə) rütbəsində xidmətə başlayır. 1888-ci il avqust ayının 14-də poruçik rütbəsinə yüksələn Ağabəyzadə 1893-cü ildə III dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” ordeni ilə təltif olunur. 1894-cü ildə Məhəmməd Sadiq bəyə ştabs-kapitan rütbəsi verilir.

Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadə 1896-cı ildə Rusiya Xarici İşlər nazirliyinin Asiya departamenti nəzdindəki şərqi dilləri üzrə tədris bölməsinə daxil olur. Hərbi Nazirliyin təklifi və Xarici İşlər nazirliyinin razılığı ilə hələ 1883-cü ildən Tədris bölməsi nəzdində zabitlər üçün şərqi dilləri kursu təşkil olunmuşdu; ildə beş dinləyici qəbul edilməsi şərtilə, təhsil üç illik olmalı idi. Qəbul imtahanlarına hərbi məktəb və ali təhsil müəssisələrini bitirən zabitlər buraxılırdılar. Kurslarda ərəb, türk, fars və tatar dilləri, fransız ədəbiyyatı, beynəlxalq müsəlman hü-

ququ öyrədilirdi. Şərqi dilləri kursunda qiyabi təhsil alan M. Ağabəyzadə kursu əla qiymətlərlə bitirir.

M. Ağabəyzadə hərbi xidmətini davam etdirmək üçün Türkünstan vilayətinə göndərilir. 1897-ci il 4 noyabr tarixindən Əndican qəzasının sahə pristavı olur. 1898-ci il 19 iyulda ona kapitan rütbəsi verilir və Məhəmməd Sadiq bəy IV dərəcəli “Müqəddəs Vladimir” ordeni ilə təltif olunur. 1899-cu il 21 avqustdan Krasnovodsk qəzasının sahə pristavı işləyir. 1900-cü il iyulun 23-dən Tedcen qəza (inzibati ərazi bölgüsü) rəisinin köməkçisi, 1901-ci il 11 oktyabrdan isə Aşqabad qəza rəisinin köməkçisi təyin edilir. Türkünstanın son dərəcə çətin və mürəkkəb şəraitində öz vəzifə borcunu şərəf və ləyaqətlə yerinə yetirir.

Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadə 1904-cü il fevralın 26-da podpolkovnik rütbəsinə yüksəlir.

Türkünstanı yaxından tanıyan Məhəmməd Sadiq bəy burada yerli xalqın yaşam tərzini, məişəti, adət-ənənəsi ilə maraqlanır, atalar sözlərini və məsəlləri toplayır, türk xalqlarının dil xüsusiyyətlərini dərinlən öyrənirdi. Türkmən atalar sözləri və məsəllərini toplayan M.S. Ağabəyzadə 1904-cü ildə Zakaspi vilayəti türkmənlərinin ləhcəsinə dair

Æ ° æ dərslərini yazır. Rus dilində yazılmış, 135 səhifədən ibarət olan bu dərslük 1904-cü ildə Aşxabadda (O vaxtlar Aşqabada belə deyirdilər) K.M. Fedorov mətbəəsində çap edilir. Bu əsər şərqsünas P.Şimkeviçin kitabından (1892) sonra Türkmən dilinə dair ikinci dərslükdir.

M. Ağabəyzadənin dərsliyi diqqət mərkəzinə düşdü. Sonradan görkəmli şərqsünas kimi məşhur olan, tarix elmləri doktoru, professor, Orta Asiya (Daşkənd) Dövlət Universitetinin yaradıcılarından biri, Tacikistan SSR Dövlət Akademiyasının akademiki (1951), Özbəkistan SSR Dövlət Akademiyasının müxbir üzvü (1943), Tacikistan SSR Elmlər Akademiyasının Tarix, Arxeologiya, Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru (1954-cü ildən) Aleksandr Aleksandroviç Semenov (1873-1958) Moskva Universitetinin “Gtnoqrafiçeskoe obozrenie” (Mockva, 1904, №4, c. 169-172) jurnalında Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadənin dərsliyi haqqında yüksək fikir söylədi. İstedadlı şərqsünas, sonradan Petroqrada Şərqi dilləri Universitetinin rektoru (1922-1925), SSRİ Elmlər Akademiyasının akademiki (1925-1929) Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç (1880-1938) də Məhəmməd Sadiq bəyin kitabını yüksək qiymətləndirdi.

P. Şimkeviçin kitabından fərqli olaraq, M. S. Ağabəyzadə öz dərsliyində təqdim etdiyi nümunələrin transkripsiyasını və ərəb əlifbası ilə yazılışını da göstərmişdi. Bu, dərslükdən istifadə edənlərin işini asanlaşdırırdı. Mətnlərdə işlənmiş sözlərin rus dilinə tərcüməsi də müsbət hal kimi qiymətləndirilir. Kitabın sonundakı əlavələr onun dəyərini daha da artırır. Türkmən dilini və onun folklorunu diqqətlə araşdıran M.S. Ağabəyzadə zəngin materiallar toplayıb, kitabın sonunda ayrıca bir başlıq vermişdir. Burada müəllifin topladığı 160 atalar sözü, məsəllər oxu-

cuya təqdim olunur, atalar sözü və məsəllərin rus dilinə tərcüməsi verilir. Bu əsər Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadənin gərgin əməyinin, yorulmaz fəaliyyətinin məhsulu idi. Folklor nümunələrinin ustalıqla, dəqiqliklə tərcüməsi, onların qarşılıqlı tapılması hətta ən istedadlı tərcüməçiləri də razı salır. Bəzən rus şərqsünasları hansı sözdə, mənə incəliyində mübahisələr etsə də, Ağabəyovun türkmən dilini, türkmən məişətini, adət-ənənəsini, yaşam tərzini, “səhra cəngavərləri”nin xarakterini ustalıqla öyrəndiyini qeyd edirlər.

Məhəmməd Sadiq bəy əsərə böyük məsuliyyətlə, bu sahədə təcrübəsi olan əsl şərqsünas alim kimi yanaşmışdı. Bu illərdə Türkmənstanda 30-a yaxın dialekt və şivə var idi. Türkmənistanın mərkəzində Teke(təkə) dialektində, qərb və şimal vilayətlərində yomud dialektində, şərqdə, Amudərya ətrafında ərəp dialektində, İran və Özbəkistanla sərhəd rayonlarda noxur, jevli, xasartlı, eski, çandır, bayat və s. dialektlərdə danışdılar. Türkmən dilini tədqiq edəndə bu dialektləri fərqləndirə bilmək, konkret bir dialektə, ləhcəyə əsaslanmaq, onu təsvir etmək lazım idi. Birinci dərsliyin müəllifi P.Şimkeviç konkret bir dialektə əsaslanmırdı, onun gətirdiyi nümunələrin yeri, “ünvanı” göstərilmirdi. P.Şimkeviçdən fərqli olaraq M. S. Ağabəyzadə türkmən ləhcələri ilə yaxından tanış idi və Ağabəyzadə Teke ləhcəsinin təsvirini əsas götürmüşdü. Sonradan bu ləhcə türkmən ədəbi dilinin əsasını təşkil etdi. Müasir türkmən ədəbi dili 20-ci əsrin əvvəllərində Teke dialekti əsasında formalaşdı.

Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə M.Ağabəyzadənin əsərində türkmən dilinin qrammatikası kifayət qədər dolğun şəkildə verilməmişdir. Bu, aydındır. Məhəmməd Sadiq bəyin kitabı elmi, nəzəri qrammatika deyil, Türkünstanda yaşayan və işləyən ruslara türkmən dilini öyrətmək və türkmən folkloru ilə tanışlıq məqsədilə yazılmış dərslükdir.

Məhəmməd Sadiq bəyin türkmən dili və onun folklorunu təsvir edən bu əsəri Buxara əmiri Seyid Mir Əbdül Əhəd xan (1859-1910) və onun vəliəhdi Seyid Alim xanın (1880-1944) nəzərindən yayınmadı. Buxara əmiri Əhəd xan elmi xidmətinə görə Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadəni əmirliyin ali mükafatı “Qızıl Ulduz” ordeni ilə təltif etdi. Çar ordusunda xidmət illərində M. Ağabəyzadə Buxara əmirliyinin fars “Şire Xorşid” ordeninə və əmirliyin daha iki ordeninə layiq görüldü.

Bu illərdə Məhəmməd Sadiq bəy Ayişə adlı bir özbək qızı ilə evlənir və ömrünün sonuna qədər bu məhəbbətə sadiq qalır.

Bu gün Türkmənistan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü (akademik) Muradgəldi Söyüqov Türkmənstanda türkologiyanın inkişafından danışanda (“Akademik baxış dergisi”, sayı: 37. Temmuz-Ağustos 2013) türkmən dili və onun folklorunun öyrənilməsinə hələ XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindən başladığını və bu işdə şərqsünaslardan P.Şimkeviç və M. S. Ağabəyzadənin xidmətlərini, onların

ilk kövrək addımlarını qeyd etməyi də unutmur.

Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyovun bu dərsliyi Moskvada Rusiya Milli Kitabxanasında (Saxlanma yeri-S 6094 T 1192) və Aşqabadda Türkmənistan Dövlət Kitabxanasında saxlanılır.

1908 -ci il may ayının 22-də Məhəmməd Sadiq bəyə polkovnik rütbəsi verilir. Lakin türkologiyaya məhəbbət, elmə, müəllimlik peşəsinə maraqlı hərbi-topçuluq peşəsinə üstün gəlir. M.S.Ağabəyzadənin ən böyük arzusu doğma rayona qayıtmaq, burada məktəb açmaq, azərbaycanlı balalarına təhsil vermək idi. Son vaxtlar səhhətindən də çox şikayətlənirdi.

Müsəlmanların əsgərliyə çağırıldığı, necə deyirlər, “etibar edilmədiyi” bir dövrdə 48 yaşlı Məhəmməd Sadiq bəy rus ordusunun ən ali hərbi rütbəsinə - general rütbəsinə layiq görülür. Lakin elə həmin ildə də (1913-cü il) general-mayor M. S. Ağabəyzadə səhhətinə görə istefa verir, həyat yoldaşı Ayişə ilə doğma Göyçaya qayıdır.

Ona elə gəlirdi ki, hərbi karyerası başa çatdı, ömrünün qalan hissəsini sevdiyi peşəyə, müəllimliyə sərf edə bilər, bilik, savad öyrəder. Lakin 1914-cü ildə başlanan I Dünya müharibəsi M.S. Ağabəyzadənin planlarını yenidən dəyişdi. Səhhətindən şikayət edib, tez-tez xəstələnsə də, əsgər andına sadiq qaldı, müharibə vaxtı evdə oturmağı general paqonlarına sığışdırmadı, könüllü olaraq müharibəyə getdi. M. S. Ağabəyzadə Qafqaz və Ukrayna cəbhəsindəki döyüşlərdə iştirak etdi. Lakin müharibədə cəmi iki il qala bildi, ağır xəstəliyə görə ordudan tərxis olundu.

Məhəmməd Sadiq bəy yenidən Azərbaycana, ata-baba yurdu Göyçaya qayıtdı. Burada eşitdiyi xəbər Məhəmməd Sadiq bəyi çox kədərləndirdi. Onun ayrılığına dözə bilməyən Ayişə gənc yaşlarında xəstələnilib vəfat etmişdi. Məhəmməd Sadiq bəylə Ayişənin nigahından övlad dünyaya gəlmədi. Məhəmməd Sadiq bəy ömrünün sonuna kimi Ayişəni unutmadı, bu sevgiyə sadiq qaldı.

(Davamı var)

Namaz MANAFOV,
Mingəçevir Dövlət Universitetinin
Humanitar fənlər kafedrasının
dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru